

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Мария Атанасова Йовчева

за дисертационния труд на **Иван Иванов Илиев** на тема:
**ТЪЛКУВАНИЕТО НА КНИГА НА ПРОРОК ДАНИИЛ ОТ ИПОЛИТ РИМСКИ В
СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА**
Институт за литература, БАН
Научна област 2. Хуманитарни науки
Професионално направление 2.1. Филология
„Българска литература (Стара българска литература)“

Дисертацията на Иван Илиев „Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарската литература“ е във впечатляващ обем от 529 страници. В окончателния вариант дисертантът се е съобразил с бележките и препоръките от вътрешната защита. Мащабният труд поставя в центъра на научния интерес главното и най-малко оспорвано откъм авторство съчинение на Иполит Римски. Темата е подходящо избрана поради три обстоятелства: непроучеността на старобългарската версия, наличието на съвременен критическо издание на гръцкия текст, широката функционалност на произведението, предпоставена от нееднозначната му природа (езекегетическа, историческа, есхатологична и дори омилетическа). Важна перспектива за различни съпоставителни изследвания открива и пълнотата на библейския текст в *Тълкуванието*, тъй като Иполит Римски разяснява всеки стих на книгата, а не само подбрани старозаветни места. Проблематиката е съсредоточена върху различните форми на рецепцията на превода в славянска среда. Изследването има ясна структура, отделните дялове са подчинени на темата, а частите на всяка глава са много добре субординирани. Съдържа *увод, четири глави, заключение, библиография и списък на съкращенията, приложение с таблици, издание на старобългарския текст, славяно-гръцки индекс.*

Уводът е сравнително кратък, но в него ясно е обоснована актуалността на темата, формулирани са обектът, целта и задачите на проучването, представена е методиката на работа. Изброени са внушителен брой цели, които образуват няколко проблематични групи: 1) да се издирят и изследват по-пълно и прецизно славянските и гръцките източници, да се реконструира първоначалният състав на текста и да се уточни гръцкият му първообраз); 2) да бъде откроята спецификата на старобългарската версия спрямо другите преводи на Книга на пророк Даниил; 3) да се проследи по-късната трансмисия сред славяните, да се изготви филиация на преписите и да се оцени мястото на *Тълкуванието* в средновековната литература. С оглед на поставените задачи основният подход е текстологически, с водеща роля на лингво-текстологията; използвани са също сравнителният, лексико-семантичният и археографският анализ. Илиев прави и необходимите уговорки за ограничението на подходите към *Тълкуванието*, доколкото то би могло да бъде обект и на друг тип изследване.

Първата глава *Св. Иполит Римски и неговото творчество във византийската и славянската книжнина* носи предимно реферативен характер и включва обзор по няколко кръга от проблеми. В началото Илиев въвежда в комплицираните въпроси около личността на Иполит Римски и възстановяването на корпуса от негови съчинения. Трудностите с идентификацията на авторството се пораждат от нееднозначните и сравнително късни сведения, а и от разпространеността на името в християнските календари (бих добавила само, че по данни от *Православната енциклопедия*, в Мартирология на Йероним са включени 16 паметни на

тезоименни светци). Дадени са необходимите енциклопедични сведения за неговите творби, обособени в две големи групи: екзегетика и хронографски съчинения и полемика. Специален акцент е поставен върху славянските свидетели за всяко произведение. Така дисертантът създава обобщена картина за присъствието на този раннохристиянски автор в средновековната славянска книжнина. Втората подглава запознава с Книгата на пророк Даниил, нейното място в библейския канон, жанровата характеристика и смисловите ѝ пластове. Спира се накратко на предвещателното значение на текста и насоките на тълкуването и използването му в патристиката, а също и на неговата роля като жанров и образен модел за популярните във Византия и България апокалиптични съчинения. Тези данни очертават възможните сфери на функционирането на книгата не само като библейски текст, но и като източник за християнската литература. Разгледани са славянските версии на Данииловото пророчество и са посочени основните писмени свидетели за всяка от тях. Третата подглава свежда проблематиката до *Иполитовото тълкувание*, като изяснява структурата на съчинението и строежа на тълковната статия. Четвъртата подглава съдържа библиографски обзор на научната литература върху историята на *Тълкуванието* във византийска и славянска среда. Тук проличава отличната осведоменост на дисертанта върху изследователската традиция, умението да периодизира нейните етапи и да оцени приноса и слабостите на всяка публикация. Така Илиев не само очертава достиженията на своите предходници, но и набелязва проблемите за бъдещата си работа. Именно тази подглава по същество мотивира избора на темата. Макар и славянският превод вече няколко века да привлича с различен интензитет вниманието на палеославистите и византинистите, липсват както негово детайлно проучване, така и съвременно издание.

Във втора глава *Иполитовото тълкувание върху Книгата на пророк Даниил: текстологическо проучване* са застъпени няколко важни и взаимно обвързани проблематични кръга, които засягат старобългарския превод на творбата и нейния византийски оригинал. Въведени са писмените свидетели на съчинението, познато по седем славянски сборника (П.1). Като маркер за основната група от тях Илиев посочва съвместяването му с *Иполитовото слово за Антихриста*. Освен с необходимия минимум от кодикологически, палеографски и езикови сведения, някои ръкописи са представени и на съдържателно равнище. Спрямо византийските преписи са направени обобщения за функцията на сборниците, в които битува *Тълкуванието*: историографски, допълнени с антиеретически тълковни съчинения; пророчески; монашески тип (за индивидуално четиво в манастирите), като именно последният състав (с представител кодекс Метеора № 573) стои най-близко до старобългарската версия. Тази полифункционалност на *Тълкуванието* пряко засяга неговата славянска традиция и най-вече, въпросите за първоначалния превод, редакциите и разпространението в различен тип колекции.

Илиев се спира най-общо на съдържанието на *Тълкуванието*, видно както през призмата на отразените реални исторически събития, така и на екзегетиката и еклесиологията. Тъй като при тълкуванията на Иполит Римски доминира именно стремежът да се разкрие значението на старозаветния текст като предвещател на Новия завет, дисертантът специално изтъква прообразователния смисъл на някои мотиви и образи. Характеристиката на четирите глави (логоси) на *Тълкуванието* е базирана най-вече върху тяхното осмисляне в християнски аспект и върху начина, по който авторът излага събитията. Логос А е подчертано наративен, Логоси В, Г и Д – с повече тълкувателна насоченост, като четвъртата част изпъква с ярка есхатологична и апокалиптична натовареност и става пряк извор за популярните в славянското средновековие пророчески пасхалии.

Вариативността на състава и лексиката на славянските преписи се проучва, за да бъде изяснено до каква степен те могат бъдат надеждни за съпоставката между гръцкия оригинал и старобългарския превод (II.2). След прецизно обследване на всички извори Илиев извежда два типа на разпространение на *Тълкуванието*: пряка трансмисия и контаминация. От несъмнено значение е уточняването на извора за контаминирания текст в преписи *Mo* и *Ka* въз основа на общи четения и грешки - паримейник от типа на Захаринския (т.е. представител на ранната древноруска клонка на тази книга, а не на архаичната южнославянска група). Бих искала само да вметна, че тук е регистриран един от по-редките случаи, когато литургическият текст оказва по-късно влияние върху тълковния, а не върху чети-варианта на библейската книга.

Друга текстологическа картина се оформя при изследването на пряката трансмисия на *Тълкуванието*. Фактите са категоризирани в няколко групи: текстова пълнота, граматически разлики, морфологически варианти, лексикални различия. Те позволяват славянските преписи да бъдат обособени в две групи, като във втората могат да се проследят две разклонения. Синтезирани са два основни структурни модела на разпространение на Иполитовото съчинение в славянска среда. Релевантна за типологията на преписите е началната глава: за истукана (*Ch*, *Kb*, *As* и *Ts*) или за тримата отроци (*Ka* и *Mo*), но тази подялба е подкрепена и от други композиционни и езикови разлики. Така въз основа на добре обмислени критерии и сполучливо подбрани езикови маркери (редки преводи, общи грешки) Илиев постига две важни цели: 1) изгражда текстологическа схема на славянските преписи; 2) доказва аргументирано общия протопревод и обосновава според текстовата пълнота и запазените архаични четения избора на *Mo* като първостепенен източник за старобългарския текст.

Следващата подглава поставя на нов етап съпоставителното изследване на средновековните славянски версии на Книга на пророк Даниил в *Иполитовото тълкувание* и в т.нар. *Тълковни пророци* (II.3.), където обаче библейският текст е без коментари. За обект Илиев избира второканоничната книга за Сусана и двамата старци. Чрез редки или особени лексикални предпочитания е показана близостта между двете текстови разновидности. Анализираният материал, с приведени успоредици от ранните старобългарски паметници, служи за аргументация на Илиев, че двата превода са различни, но са направени в сходна езикова среда и са хронологически близки. Така дисертантът се включва с нови данни във вековната дискусия за отношението между двата превода, подета още от Ив. Евсеев и А. Шахматов. Разбира се, би могло да се помисли дали все пак библейският превод не е повлиял над *Тълкуванието*, особено в избора на някои раритетни лексеми като *чєсвина* / *чєсмина*. Макар и локализиращата стойност на лексиката да не е предмет на дисертацията, би било добре тук да се изтъкне по-категорично на базата на цитираните опозиции, че текстът от *Тълковните пророци* отговаря повече на преславските тенденции. Те са отразени в такива некоментирани, но пословични примери като *правъдивъ* срещу *правъдынъ*, *тъчнѣ* срещу *тъкъмо*, *вѣрова* срещу *вѣржѣти*, и само в единични случаи в *Тълкуванието* има иновации, вж. *сѣборъ* срещу *сѣнмъ*. Подобен извод е пряко ориентиран към една от основните цели на труда – да се уточни времето на превода на Иполитовата творба.

Проблематиката на стиховете от Книгата на Даниил в *Иполитовото тълкувание* (II.4.) е разисквана в светлината на неразработения въпрос за отношенията между съчинението и трите най-разпространени текстови форми на Книга на пророк Даниил: паримейна (Кирилов превод), чети-текст по двете версии – в Архивския хронограф (Методиев превод) и в преписите от протографа на Упир Лихий (симеоновски превод). Екскерпираният гръцки и славянски материал от пълния

вариант на книгата свидетелства според Илиев за три различни превода, свързани с различни гръцки основи. Несъмнено този извод е добре обоснован, защото почива не само на езиковата вариативност, но и на разминаванията в изходните византийски образци. Направената съпоставка с паримейния превод е приносна за изясняването на важния въпрос дали при създаването на *Иполитовото тълкувание* е зает вече съществуващият паримеен текст с известно редактиране. По същество Илиев засяга един от важните и остро дискутирани проблеми на палеославистиката – за ролята на архаичната литургична версия на дадена библейска книга при превеждането на съответния пълен текст. Все пак бих препоръчала смекчаване на категоричността на извода, че четирите превода нямат пряко текстово влияние един на друг. Обяснение за общите четения може да бъде наизустяването и преминаването им от версия във версия с утвърден езиков облик, но не е изключено в някои случаи четивата да са използвани след основно редактиране. По мое мнение, когато става въпрос за превод на Свещеното писание, ролята на устния текст трябва бъде изтъквана по-предпазливо, защото именно към библейските книги преводачите се отнасят с най-голям респект и внимание.

В центъра на следващата подглава стои отношението на старобългарския превод към гръцките преписи, разгледано на макрожанрово, структурно и микротекстово равнище (II.5). Особено внимание Илиев отделя на гръцкия ръкопис Метеора 573 заради структурните съвпадения със старобългарската версия. Част от разликите в славянските свидетели убедително са обяснени като по-късни намеси. Фактите позволяват на Илиев да установи едно постоянно и устойчиво ядро, в което влизат сънят на Навуходоносор, истуканът и тримата отроци, видението за голямото дърво и най-вече видението за четирите звяра. Би могло да се предположи, между другото, че това са пасажите с най-голяма прообразователна роля в християнската литература и изкуство. Обобщени са разликите между славянските преписи и спрямо гръцкия текст (разместване, липси, добавки в славянския текст) и са потърсени причините за преструктурирането. Като по-слабо значими за поставените проблеми са отделени варианти, немотивирани от византийски източници, които отразяват спецификата на славянския текст (предимно отделни думи без паралел в гръцките източници). Изводите са систематизирани в три плана: 1) за вероятния гръцки протограф – близост до ръкописите от балканската клонка; 2) за пълнотата на старобългарския протопревод; 3) за късния произход на славянска почва на редица грешки и пропуски, които не са информативни за използвания византийски образец.

В трета глава *Особености на превода на Иполитовото тълкувание* творбата е изследвана като явление на преводната литература. Акцентът пада върху лексиката, разгледана в светлината на сравнителен материал от небогослужебни съчинения, класическите паметници и някои важни старобългарски корпуси. Илиев аргументира три критерия, водещи за характеристиката на преводаческата техника и принципи: синонимията при определени лексеми, вариативността в рамките на конкретния превод при предаване на една и съща гръцка лексема или фраза, използването на типична лексика. Така текстът на *Тълкуванието* се ситуира сред по-обемните старобългарски корпуси и паметници. В няколко групи са синтезирани най-показателните тенденции. На първо място е разгледана лексикалната вариативност (III.1.) в рамките на самото съчинение, където попадат както локално и хронологически белязани разночетения (кирило-методиевизми : преславизми), така и примери за други синонимни редове. Според Илиев тази група говори за неустановена норма на книжовния език, наслагване на Кирило-Методиева и преславска традиция, с доминиране на преславските предпочитания. По-нататък е приложена методиката на групиране по два основни параметъра: според честотата на употреба и според

произхода. Като основни белези на превода (III.2.) Илиев извежда свободното отношение към гръцкия текст, работата само на един книжовник, своеобразното вътрешно тълкуване на текста. Представени са някои симптоматични групи по суфикси или начин на предаване на определени гръцки модели, които допускат аналитичен или синтетичен превод. Очертаните лексико-семантични кръгове са достатъчно илюстративни, за да отговорят на задачите на дисертацията. Може да се добави, че също преславски са две особености: моделът с *вез-* и същ. име за *α-privativum*, ясно изразен например в *Тълковните пророци*, и калките с първа съставка *благо-* (в архаичните преводи са предпочетени енокоренни думи). Обзорът на неславянската лексика (III.3.) включва гърцизми, латинизми, хебраизми, прабългаризми, и, неясно защо, моравизми, при които се цитира славянска лексика. По отношение на морфосинтаксиса (III.4.) са избрани релевантни за преводаческия подход особености, утвърдени в старобългаристичните разработки (съществителни имена срещу гръцки членувани инфинитиви; образуване на бъдеще време), а също и атрибуиращи белези като форми на аориста, изразяване на притежание.

Особено интересна и ценна е частта за *Нарак legomena* (III.5.) и за редките лексеми (III.6.), която се занимава с думи, значими за историята на превода и маркер за отношението към други ранни старобългарски текстове. Внимание заслужава очеркът върху уникалния прабългаризъм *вичъмогъ*, разработен върху богат съпоставителен материал. Този дял на труда безспорно постига три цели: обогатява историческия речник на българския език, като в редица случаи са въведени нови значения на известни лексеми; характеризира превода на *Тълкуванието* и носи доказателствена стойност за общия протопревод; показва близостта до Супрасълския сборник и до старобългарски паметници, възникнали около първата половина на X в. Бих поставила питането обаче дали, въпреки уговорката на Илиев, някои думи са хапакси, например *лъгость* (и в Пандектите на Антиох), *оветъшати* (и в Супрасълския сборник) и др. Както личи от приведената в дисертацията справка, те имат единични употреби и в други корпуси и би трябвало да влязат в подглавата за редките лексеми.

Четвърта глава *Рецепция на Иполитовото тълкувание върху Книга на пророк Даниил през следващите векове* въвежда един сравнително новаторски ракурс към дисертационната разработка. *Тълкуванието* се оценява вече не като самостоятелно съчинение, а през призмата на литературното му възприемане в славянското Средновековие. В писмената традиция текстът се декомпозира и отделни негови части се вмъкват в различни по замисъл компилации. Илиев въвежда нови факти за битуването на съчинението и на сродни нему творби, отнасяни към същия автор, като всеки препис е поставен в контекста на съответното обкръжение. На първо място (IV.1) са разгледани текстовете с името на Иполит в старобългарската книжнина, които се вливат в две различни макрожанрови разновидности. В Симеоновият сборник, където има общо 10 извадки под името на този автор, се срещат два ексцерпта, представени в превод, различен от този на *Тълкуванието*. В друг тип състав попада откъсът с името на Иполит Римски, който носи прогностичен и есхатологичен характер и влиза в цикъл историко-апокалиптични съчинения (в Драголовия сборник и сборник Хил. 382, XIV в.). Вторият аспект засяга рецепцията на *Иполитовото тълкувание* в руската книжнина (IV.2), където то функционира като исторически или прогностичен текст в антологии или сводове. Представената сравнително обемна извадка по *Повестъ временных лет* и *Мо* обосновава извода, че съставителят на летописа е използвал вече съществуващия превод, и то в препис от клонката на кодекси *Мо* и *Ка*. За разлика от историческата повест, Изборникът Q.п.1.18 от XIII в. съдържа текст от тълкувание към Даниил, чийто произход не може да се уточни. Изчерпателно е разгледана появата на *Иполитовото тълкувание* в

древноруските хронографи от различни редакции, като са идентифицирани всички части изобщо от Книга на пророк Даниил и е уточнен източникът им (*Тълковните пророци, Иполитовото тълкувание* или контаминация). Изводите са убедително онагледени от таблици със сравнителни текстове. Представен е подробно ценният сборник Унд. 1, XV в., ок. 1423 г., спадащ към типа на древноруските летописи, но неясно защо обособен извън параграфа за хронографските корпуси. Разностранните изворови данни са обобщени във важния извод, че в летописните сводове чрез устойчиво скрепено ядро от хронографски текстове е създадено коренно ново поле на реализиране на Книга на пророк Даниил като част от виждането за историята. По този начин се активизира една от ролите на *Иполитовото тълкувание* да обяснява и прогнозира световната история. За пълнота са изложени и сведенията за Книгата на пророк Даниил във Великите Макариеви чети-минеи, където съчинението на Иполит не намира място като паралитургично четиво.

Откривателско значение носи частта за *Тълкуванието* в два ръкописа: АП 138 от Национална научна библиотека в Лвов, XVI в. и № 741 от Букурещкия държавен архив, XV–XVI в., които допълват представите за начините на трансмисия на текста. Илиев се спира по-подробно на Букурещкия сборник, чиито езикови особености издават среднобългарски оригинал, публикува голяма извадка, близка до клонка *Мо*, и показва идентичността на ексцерпта именно с *Тълкуванието*, а не с близкото му *Слово за Антихриста*.

В тази глава са проследени същностните промени при по-късното разпространение на *Тълкуванието*, когато то битува в комплект с друг тип творби и влиза в паметници с друга функционалност. Илиев откроява важна трансформация на текста, при която той губи ексегетическата си природа на библейски коментар и се превръща в източник на информация за световната история и за нейното осмисляне в славянския свят. Така Иполитовата творба винаги поддържа концепцията за история и историчност. Според мене тук един възлов въпрос е дали именно в тази си роля тя не е навлязла още на старобългарска почва, т.е. дали при първоначалния превод е била възприемана като тълковно съчинение или водещи са били историчността и есхатологията.

Заклучението обобщава изводите от отделните глави и предлага хронологизация на старобългарския превод въз основа на извлечените в труда данни и тяхната интерпретация. Бих направила само уговорката, че склонността към смислов превод не е най-присъща за преславските книжовници, а по-скоро за предходния период. Илиев поставя навлизането на *Тълкуванието* във време на исторически превратности и апокалиптични изпитания и го обвързва със събитията около княз Владимир, като мотивира за такава датировка са историческата и антиезическата линия на текста.

Изказаната атрибуция безспорно почива на силни културно-исторически и езикови аргументи, но чисто филологическият поглед допуска и друга по-късна хронология. В прагматичния модел на старобългарската книжовност подобно съчинение трудно намира място в толкова ранен период, когато се градят основите на християнската литература и са актуални литургическите жанрове. Липсват също отличителните за най-ранните текстове до края на IX в. (например Учителното евангелие, оригиналната химнография и омилетика) ярки архаизми и изолирани моравизми. Свободното преводаческо отношение към текста би могло да е обусловено от мястото на съчинението в жанровата подредба, тъй като в средновековния свят тълкуванията все пак не са имали авторитета на самия библейски текст. Разбира се, дискусиата за времето на превода остава отворена и липсата на преки и категорични податки затруднява верификацията на някоя от хипотезите.

Библиографията респектира със своя обем и пълнота. Включените заглавия говорят за задълбочено познаване на изследванията върху славянските версии на Книга на пророк Даниил, и изобщо, за голямата ерудиция на Илиев в областта на старобългаристиката.

Приложението включва таблици, които онагледяват макротекстологическото проучване: структура на славянските преписи, съпоставка на библейските цитати от Сузана в *Иполитовото тълкувание* и версията в *Тълковните пророци*, съпоставка на състава на *Тълкуванието* според критическото издание на гръцкия текст и славянските свидетели, която илюстрира пълнотата на отделни славянски източници, говори за тяхната близост до старобългарския протопревод и показва по-късни размествания или контаминиране с друг Даниилов текст. Систематизиран по този начин, материалът потвърждава обоснования избор на основния източник *Мо*, който заляга в изданието на старобългарския превод.

Прецизно изготвеният **славяно-гръцки индекс** е значим лексикографски принос. Обхваща всички пълнозначни думи, като речниковата статия включва славянска лема, гръцко съответствие, сигнация; отбелязани са устойчиви съчетания, адвербиализирани косвени падежи и фразеологично свързани значения.

Изданието на старобългарския превод по препис № 486 от Йосифо-Волоколамска сбирка (РГБ, Москва) от 1519 г. обхваща 72 страници. Обемният текст е публикуван коректно, с идентификация на библейските цитати и отбелязване на някои кодикологически особености под линия. Така научната общност разполага със съвременен издане на важен старобългарски паметник. Могат да се открият дребни неточности при разчитането, но те са лесно отстраними и не снижават безспорните качества на дисертацията.

И така, голямото достойнство на рецензирия труд е детайлното проучване на важен старобългарски текст с оглед на актуалните достижения в областта на византийската традиция, от една страна, а от друга, в съответствие с новите виждания за подбора на преводния репертоар и за преводаческите подходи в старобългарската книжнина. Приносите могат да се обобщят в следните аспекти: 1) текстологически; 2) издание на ценен първичен източник; 3) история на славянския библейски текст; 4) история на средновековната преводна литература; 5) методологически – предлага модел за изследване на текстовата история на обемни небогослужбени съчинения, които носят белезите на полифункционален текст. Като съчетава изследователска част с публикация на текста и речник, трудът следва най-добрите образци на медиевистиката за въвеждане в научно обращение на средновековни писмени паметници. Препоръчвам да бъде издаден в монографичен вид в най-скоро време.

Авторефератът (63 стр.) е с подходящ обем, структуриран е добре, отговаря на съдържанието на дисертацията и отразява всички аспекти на разработката. Дисертантът има 4 публикации по темата и многобройни участия в национални и международни научни конференции.

Въз основа на всичко казано смятам, че представената дисертация „Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарската литература“ напълно покрива критериите за *формата* и *съдържанието* на труд за придобиването на образователната и научна степен „доктор“. Затова убедено препоръчвам на почитаемото Научно жури да гласува за присъждането на образователната и научна степен „доктор“ на Иван Иванов Илиев.

31.05.2016 г.
София

(проф. д-р М. Йовчева)